

należy, że znakomita większość tekstów dotyczących reformy życia monastycznego została napisana przez Jakuba już w erfurckim okresie jego życia¹⁰⁰⁷.

Od lat czterdziestych XV w. zaobserwować można wzrost produkcji rękopiśmiennej skryptoriów klasztorów polskich oraz powiększanie samych księgozbiorów. Oczywiście może być to związane ze stanem rozpoznania konkretnych księgozbiorów, ale jest to chyba świadectwo prężności środowiska zakonnego w późnośredniowiecznej Polsce. Z całą pewnością nie można odnosić do tego okresu konstatacji poczynionych przez wizytatora cysterskiego Edmunda a Cruce na początku lat osiemdziesiątych XVI w. – zatem w okresie rozkwitu reformacji w Rzeczypospolitej i funkcjonowania urzędów opatów komendatoryjnych¹⁰⁰⁸. Cysters ten wskazywał nie tylko na brak dyscypliny i niedbałość w sprawowaniu służby Bożej, ale także na zły stan samych kościołów i klasztorów. Wspólnoty liczyły zazwyczaj mniej niż 10 mnichów, zwykle żyjących bez klauzury, porządku i uczciwości, niezających reguły; tylko nieliczni starcy zachowywali dawną dyscyplinę. Wynikało to, zdaniem wizytatora, w znacznej mierze z winy opatów, którzy zachowywali się jak dostojnicy świeccy, rzadko uczestnicząc w liturgii. Ta ogólna opinia nie pokrywała się wszak z opisami poszczególnych klasztorów, niektóre, jak np. Paradyż i Mogiła, zostały ukazane pozytywnie, choć np. w Łądzie i Jędrzejowie klasztory oraz kościoły były w opłakanym stanie, do tego stopnia, że z Jędrzejowa mnisi udali się do innych klasztorów, zostało zaś tylko dziewięciu z opatem. Podobnie trudna sytuacja była w klasztorze koprzywnickim, gdzie żyło ośmiu mnichów, w tym pięciu z innych klasztorów w skrajnym ubóstwie, z powodu polityki poprzednich opatów. Przeprowadzono wówczas reformę klasztorów cysterskich, przywracając dyscyplinę i porządek¹⁰⁰⁹.

Jednak w drugiej połowie XV w. klasztory – nie tylko cysterskie, ale także benedyktyńskie, kanonickie, mendykanckie – wciąż jeszcze funkcjonowały i uczestniczyły czynnie w kulturze późnośredniowiecznej Polski.

4.2. Księgozbiory katedralne

Ważnym elementem krajobrazu kulturowego średniowiecznej Polski były biblioteki katedralne. Księgozbiory zgromadzone w najważniejszych kościołach diecezji pierwotnie stanowiły niezbędne zaplecze do akcji chrystianizacyjnej i sprawowania liturgii. Z czasem, zwłaszcza w późnym średniowieczu funkcje te zostały znacznie poszerzone: obok służby Bożej i pomocy w szkolnictwie katedralnym były wykorzystywane jako zbiory fachowe duchowieństwa katedralnego. Należy uwzględnić

1007 Zob. chronologiczną listę tekstów Jakuba – D. MERTENS, *Iacobus Carthusiensis*, s. 36–43.

1008 Zob. EDMUNDUS À CRUCE, *De visitatione monasteriorum Cisterciensium*, s. 815–825.

1009 Zob. EDMUNDUS À CRUCE, *Statuta reformationis Monasteriorum Ordinis Cisterciensis*, Kraków 1581.

również jeszcze jeden aspekt funkcji księgozbioru katedralnego, obecny od wczesnego średniowiecza. Biblioteki te istniały przy najważniejszych kościołach diecezji, pełniły zatem również funkcje prestiżowe i symboliczne, pośrednicząc między światem doczesnym i *sacrum*. To właśnie w bibliotekach katedralnych władcy, a także znaczniejsi duchowni, składali dary w postaci luksusowych ksiąg, co było przede wszystkim oczywiście przejawem dewocji, ale również miało określony wymiar propagandowy¹⁰¹⁰.

Różny jest stopień rozpoznania średniowiecznych księgozbiorów katedralnych. Stosunkowo najlepiej opracowane są zbiory katedry gnieźnieńskiej¹⁰¹¹. W wypadku pozostałych księgozbiorów w dalszym ciągu podstawową pomocą są starsze inwentarze i katalogi rękopisów, niespełniające wymogów naukowych. Zostały one gruntownie scharakteryzowane przez Marię Hornowską i Edwarda Potkowskiego¹⁰¹². W ostatnim czasie dostrzec można wzrost zainteresowania księgozbiorami katedralnymi, choć głównie z okresu nowożytnego¹⁰¹³. Niezbędne wydaje się przeprowadzenie gruntownych badań nad poszczególnymi bibliotekami, m.in. z uwzględnieniem dorobku studiów prozopograficznych dotyczących kapituł

Wielkość średniowiecznych księgozbiorów katedralnych była zróżnicowana, zależna nie tylko od rangi biskupstwa, ale również, a może przede wszystkim, od potencjału intelektualnego i możliwości duchowieństwa kapitulnego. Prawdopodobnie w znaczniejszych ośrodkach kościelnych (Kraków) zbiory były większe, w innych mniejsze. Pisząc jednak o księgozbiorach katedralnych, należy podkreślić, że w wypadku katedr (podobnie jak i kolegiat) istniało w rzeczywistości kilka zbiorów, takich jak księgi liturgiczne – przechowywane w skarbcu i zakrystii – oraz księgozbiór wspólny duchowieństwa katedralnego, znajdujący się zwykle w pomieszczeniu nad zakrystią. Ponadto własne księgi posiadali kanonicy, którzy mogli również wypożyczać książki z księgozbioru wspólnego¹⁰¹⁴. Wreszcie odrębne księgozbiory miały kolegia wikariuszy, mansjonarzy, penitencjarzy i altarystów

1010 Zob. np. E. POTKOWSKI, *Monarsze dary książkowe*, s. 181–198.

1011 Zob. J. RYL, *Katalog rękopisów Biblioteki Katedralnej w Gnieźnie*, 45, 1982, s. 5–201; 46, 1983, s. 5–149; EADEM, *Biblioteka katedralna w Gnieźnie*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, 32, 1976, s. 159–248; 33, 1977, s. 237–297; 36, 1978, s. 213–265. Ostatnio P. Tafiłowski przedstawił późnośredniowieczne losy bibliotek katedralnych gnieźnieńskiej i poznańskiej, na podstawie *Acta capitulorum* wydanych przez B. Ulanowskiego – zob. P. TAFIŁOWSKI, *Biblioteki kapituł katedralnych w Gnieźnie i Poznaniu w XV i pocz. XVI wieku*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, 102, 2014, s. 251–299.

1012 M. HORNOWSKA, H. ZDZITOWIECKA-JASIEŃSKA, *Zbiory rękopiśmienne, passim*; E. POTKOWSKI, *Książka rękopiśmienna, passim*.

1013 Zob. B. IWAŃSKA-CIEŚLIK, *Biblioteka kapituły katedralnej we Włocławku*, Bydgoszcz 2013.

1014 Wypożyczenia ksiąg należących do kapituły lub kościoła (*ad capitulum seu ecclesiam pertinentes*) możliwe były tylko za zgodą kustosa i prokuratorów – zob. np. *Statuta capituli Gneznensis*, [w:] *Statuta capitulorum Gneznensis et Poznaniensis ecclesiarumque collegiatarum Varsoviensis et Lanciencensis*, wyd. B. ULANOWSKI, „Archiwum Komisji Prawniczej”, 5, 1897, s. 471, cap. 59: *De mutuacione rerum ecclesie*. O księgozbiorach kanoników zob. E. POTKOWSKI, *Książka rękopiśmienna*, s. 179–183.

skupionych w katedrze¹⁰¹⁵. Każdy z tych zbiorów pełnił określone funkcje: księgi liturgiczne służyły do sprawowania służby Bożej, księgozbiór wspólny zawierał zarówno pomoce fachowe duchownych (np. z zakresu prawa kanonicznego i teologii), jak i książki wykorzystywane do nauczania w szkole katedralnej.

Na podstawie informacji o rękopisach i nielicznych spisów trudno jest oszacować rozmiar księgozbioru katedralnego. Na przykład w inwentarzu katedry gnieźnieńskiej z 1450 r. wyliczono księgi znajdujące się w skarbcu kościoła, m.in. 3 duże mszały ofiarowane katedrze, 13 mniejszych, 5 legendariów, 4 antyfonarze, 5 psalterzy oraz *liber ewangeliorum et epistolarum cum reliquiis*¹⁰¹⁶. Nie wymieniono jednak choćby odnotowanego w inwentarzu z 1318 r. Ewangeliarza *auro scriptum*¹⁰¹⁷. Obecnie w zbiorach gnieźnieńskiego Archiwum Archidiecezjalnego znajduje się ok. 170 kodeksów średniowiecznych pochodzących z biblioteki kapitulnej w Gnieźnie¹⁰¹⁸. Nawet jeżeli uwzględnimy losy nowożytne księgozbiorów oraz fakt, że w bibliotekach katedralnych znalazły się również kodeksy np. z bibliotek ze skasowanych klasztorów, to można założyć, że księgozbiór gnieźnieński w całości liczył kilkaset woluminów.

Księgozbiór katedry krakowskiej liczył według inwentarza z przełomu XV i XVI w. ok. 250 rękopisów, przy tym podkreślano wielokrotnie, że jest to wykaz tylko części biblioteki¹⁰¹⁹.

W pochodzącym z pierwszej połowy XV w. inwentarzu książek z katedry w Przemysłu wymienionych zostało 61 kodeksów¹⁰²⁰. Pod względem treści księgozbiór ten składał się zasadniczo z trzech części: jedną stanowiły księgi liturgiczne – mszały (8), antyfonarze (4), psalterze (4) i inne, drugą – dzieła z zakresu prawa kanonicznego (np. *Decretum*, *Dekretaly* i komentarze), trzecią – podręczniki fachowe, służące duszpasterstwu i nauczaniu, m.in. *Summa pisana* w dwóch egzemplarzach czy zbiory kazań różnych autorów w dziewięciu kodeksach. Podobnej wielkości

1015 Zob. E. POTKOWSKI, *Książka rękopiśmienna*, s. 139, 149. W odniesieniu do katedry gnieźnieńskiej zob. J. RYŁ, *Biblioteka katedralna w Gnieźnie*, 32, 1976, s. 180–192.

1016 *Monumenta Poloniae Historica*, t. 5, Lwów 1888, s. 953, *Acta capitulorum nec non iudiciorum ecclesiasticorum selecta*, wyd. B. ULANOWSKI, vol. 1, nr 1793, s. 394–397; zob. też J. RYŁ, *Biblioteka katedralna w Gnieźnie*, 32, 1976, s. 203–204.

1017 *Monumenta Poloniae Historica*, t. 5, s. 950. O spisach biblioteki katedry gnieźnieńskiej zob. E. POTKOWSKI, *Książka rękopiśmienna*, s. 149, przyp. 109; J. RYŁ, *Biblioteka katedralna w Gnieźnie*.

1018 Zob. J. RYŁ, *Katalog rękopisów Biblioteki Katedralnej w Gnieźnie*, 45, 1982, s. 5–201; 46, 1983, s. 5–149. Na podstawie analizy darów książkowych i legatów testamentowych Jadwiga Rył ustaliła, że w XV w. ofiarowano bibliotece gnieźnieńskiej ogółem 120 woluminów, z czego 72 to rękopisy prawnicze, 44 – teologiczne, zaś 4 dotyczyły filozofii i sztuk wyzwolonych – zob. J. RYŁ, *Biblioteka katedralna w Gnieźnie*, 32, 1976, s. 241.

1019 Inwentarz został wydany przez I. Polkowskiego – zob. I. POLKOWSKI, *Katalog rękopisów*, s. 7–23. Zob. też M. HORNOWSKA, H. ZDZITOWIECKA-JASIEŃSKA, *Zbiory rękopiśmienne*, s. 194; E. POTKOWSKI, *Książka rękopiśmienna*, s. 138.

1020 Zob. B. ULANOWSKI, *Analecta ad historiam iuris canonici in dioecesi Premislensi*, „Archiwum Komisji Historycznej”, 5, 1889, s. 428–429; E. POTKOWSKI, *Książka rękopiśmienna*, s. 205–206.

i zawartości były prawdopodobnie biblioteki innych katedr, zwłaszcza z grupy miast średnich¹⁰²¹.

Trudno orzec, jaki był w owych zbiorach stosunek książek będących efektem pracy miejscowego środowiska kopistów, czy szerzej kręgu duchowieństwa katedralnego do książek pozyskiwanych w drodze darów czy zakupów. Na obecnym etapie badań stwierdzić można, że zasadniczo księgozbiory katedralne były powiększane przede wszystkim darami biskupów i kanoników¹⁰²².

Księgozbiory katedralne były zróżnicowane pod względem zawartości kodeksów. Jak zauważył Edward Potkowski, w księgozbiorach katedralnych uderzający jest brak dzieł z zakresu teologii teoretycznej, dominujące były różnego typu pomoce pastoralne i szkolne oraz teksty polityczno-kościelne¹⁰²³. Najczęściej zbiór katedralny składał się, jak wynika z analiz poszczególnych bibliotek przeprowadzonych przez Marię Hornowską i Edwarda Potkowskiego, z części prawniczej, teologicznej oraz tekstów wykorzystywanych w nauczaniu. Wynika to z charakteru i funkcji pełnionych przez księgozbiory tego typu – z jednej strony były to oczywiście miejsca pamięci, w których przechowywano cenne rękopisy liturgiczne (np. ofiarowane przez władców), z drugiej zaś zbiory potrzebne do codziennej praktyki związanej z diecezją – nie tylko liturgicznej, ale także duszpasterskiej czy administracyjnej. Z tego też względu nie było zapotrzebowania na teksty służące pogłębionej refleksji duchowej czy teologii teoretycznej. Natomiast wśród książek potrzebnych duchowieństwu katedralnemu znajdowały się także podręczniki szkolne.

Szkołą katedralną opiekował się przedstawiciel kapituły, zwykle scholastyk, który miał obowiązek przedstawić nauczyciela kapitule. Jak podkreślił Krzysztof Stopka, w XV w. to właśnie kapituła katedralna miała decydujący wpływ nie tylko na obsadę (rektor szkoły, nauczyciele pomocniczy), ale również na utrzymanie szkoły i zapewnienie odpowiednich książek¹⁰²⁴. Podstawę nauczania stanowiły sztuki wyzwolone, z tym że w wypadku szkół polskich do XIV w. uczono zasadniczo *trivium*, zaś *quadrivium* dopiero od XV w. Zakres nauczania był wspólny we wszystkich szkołach i oparty na tych samych podręcznikach¹⁰²⁵.

Według postanowień statutu prowincjonalnego łęczyckiego z 1527 r., zarówno Uniwersytet Krakowski, jak i szkoły partykularne, w ramach *trivium* miały wykorzystywać teksty: księgi Ewangelii, Listy św. Pawła, *Dystychy* Katona (*Catho moralis*), *Socrates*, *officia Ambrosii*, wykład Dekalogu (*decem praecepta*), pieśni

1021 Zob. E. POTKOWSKI, *Książka rękopiśmienna*, s. 204–205 (o bibliotece kapituły wrocławskiej).

1022 Zob. np. M. HORNOWSKA, H. ZDZITOWIECKA-JASIEŃSKA, *Zbiory rękopiśmienne*, s. 231–265 – gdzie charakterystyka darów dla biblioteki kapituły gnieźnieńskiej, s. 265–270 – dary dla biblioteki kapituły poznańskiej; E. POTKOWSKI, *Książka rękopiśmienna*, s. 143; o źródłach powiększania księgozbioru biblioteki katedralnej w Gnieźnie – zob. J. RYL, *Biblioteka katedralna w Gnieźnie*, 32, 1976, s. 213–240.

1023 Zob. E. POTKOWSKI, *Książka rękopiśmienna*, s. 137.

1024 Zob. K. STOPKA, *Szkoły katedralne metropolii gnieźnieńskiej*.

1025 Gruntownie treści nauczania w szkołach katedralnych przedstawił K. Stopka, *ibidem*, s. 132–185.

(*hymni, sequentiae*), *Ascensi officium per quadragesimam*, teksty Cycerona, Wergiliusza, Ezopa oraz innych mówców i poetów, którzy nie zostali uznani za nieprzyzwoitych (*alii oratores et poetae non obsceni*). Nad reformą szkolnictwa czuwać mieli biskupi, ich wikariusze *in spiritualibus* oraz oficjałowie¹⁰²⁶. Można się zatem spodziewać, że wśród ksiązek katedralnych (i kolegiackich) znajdują się również przekazy tych tekstów.

Nieliczne kodeksy katedralne w przedwojennym zbiorze rękopisów BN pochodziły głównie z Biblioteki Załuskich i reprezentowały zbiory raptem dwóch kręgów: katedry krakowskiej i katedry płockiej.

4.2.1. Kraków – biblioteka katedralna

Krakowska biblioteka kapituły katedralnej, jeden z najstarszych księgozbiorów kościelnych w Polsce¹⁰²⁷, liczył w późnym średniowieczu zapewne kilkaset woluminów. Jak wspomniałem wyżej, w sporządzonym na przełomie XV i XVI w. inwentarzu wymieniono 244 kodeksy, ułożone według dziedzin: prawo kanoniczne, teologia, następnie według ofiarodawców, np. Jana Stanka, Jana Latoszyńskiego i Arnulfa z Mirzyńca, wreszcie funkcji: księgi kościoła (*libri ecclesiae*) oraz książki szkolne i służące do modlitw (*libri in artibus et in oratoria*)¹⁰²⁸. Przy katedrze krakowskiej znajdowała się również biblioteka wikariuszów, istniejąca od połowy XV w.¹⁰²⁹ Księgozbiór ten miał pełnić funkcje pomocnicze dla kaznodziei katedralnego oraz spowiedników. Według inwentarza sporządzonego przez kanonika krakowskiego i kaznodzieję katedralnego Macieja z Szydłowa w 1498 r. księgozbiór wikariuszy, znajdujący się na trzech pulpitych w kaplicy św. Jana Chrzciciela, liczył w sumie ok. 30 ksiązek¹⁰³⁰.

W przedwojennych zbiorach BN znajdowało się co najmniej siedem rękopisów pochodzących z krakowskiego kręgu katedralnego. Jedną z cech wskazujących na pochodzenie ksiązek była nota na pierwszej karcie kodeksu: *Ecclesiae Cathedralis Cracoviensis* lub *Capituli Cracoviensis*¹⁰³¹. Wyróżnić można kilka dróg, jakimi rękopisy te przywędrowały do zbiorów przedwojennej Biblioteki Narodowej. Część

1026 Uchwały synodu prowincjonalnego Łęczyckiego z r. 1527, [w:] B. UŁANOWSKI, *Materyjały do historii ustawodawstwa synodalnego w Polsce w w. XVI*, „Archiwum Komisji Prawniczej”, 1, 1895, s. 367, nr 4.

1027 Średniowieczne dzieje biblioteki katedralnej naświetlił E. Potkowski – zob. E. POTKOWSKI, *Książka rękopiśmienna*, s. 29–30, 137–140 (tamże literatura). Zob. też M. HORNOWSKA, H. ZDZITOWIECKA-JASIEŃSKA, *Zbiory rękopiśmienne*, s. 193–210.

1028 Zob. I. POLKOWSKI, *Katalog rękopisów*, s. 7–23; gruntowna charakterystyka inwentarza – M. HORNOWSKA, H. ZDZITOWIECKA-JASIEŃSKA, *Zbiory rękopiśmienne*, s. 193–202.

1029 Zob. P. DAVID, *Biblioteka wikariuszów w katedrze krakowskiej*, „Przegląd Biblioteczny”, 5, 1931, s. 137–148; E. POTKOWSKI, *Książka rękopiśmienna*, s. 139–140.

1030 Wydanie: P. DAVID, *Biblioteka wikariuszów w katedrze krakowskiej*, s. 145–148.

1031 Tak np. w rękopisach Lat.Q.v.I.73, Lat.Q.v.I.90.

z nich była łupem buszującego w bibliotekach krakowskich Tadeusza Czackiego. Zbiory te znalazły się później w Bibliotece Czartoryskich w Puławach. Do grupy tej należały cenne pergaminowe kodeksy, jak np. iluminowany *Ewangeliarz*, datowany na trzecią ćwierć XIV w. (Lat.Q.v.I.73), czy wykład Pisma św., zatytułowany w katalogu CBP: *Catena in Genesim* autorstwa Henryka syna Trojana (*Henricus Troiani*), w przekazie z XIII w. (Lat.Q.v.I.90). Być może ostatni z kodeksów wymieniony został w inwentarzu biblioteki katedralnej z przełomu XV i XVI w., jako średniego formatu kodeks pergaminowy zawierający *Księgę Rodzaju z glosą*¹⁰³².

Niektóre kodeksy krakowskiej kapituły katedralnej znalazły się w XVIII w. w zbiorach Biblioteki Załuskich. W księgozbiórce Załuskich był, pochodzący być może z biblioteki kapitulnej, kodeks z przekazem *Historia scholastica* Piotra Komestora (Lat.F.v.I.50). Tekst został przepisany w 1337 r. przez Adama z Wielkiego Książa na zlecenie Piotra Szyrzyka herbu Doliwa z Fałkowa. Szyrzyk, pełniący różne funkcje kościelne (był m.in. scholastykiem sandomierskim i kanonikiem kilku kolegiat), jak też funkcje na dworze Władysława Jagiełły i Kazimierza Wielkiego (pisarz, podkanclerzy), posiadał prawdopodobnie duży księgozbiór. Niemożliwe jest jednak odtworzenie kształtu tej biblioteki, jak również losów poszczególnych kodeksów. Warto odnotować, że w późnośredniowiecznym inwentarzu biblioteki katedralnej wymieniono pergaminowy rękopis zawierający *Historia scholastica* w oprawie z jasnej skóry¹⁰³³.

Innym kodeksem była kolekcja tekstów prawnych z XV i początku XVI w., odnoszących się do kapituły katedry krakowskiej, zatytułowana *Statuta ecclesiae Cracoviensis* (Lat.Q.ch.II.427). Kodeks powstał niewątpliwie w kręgu duchowieństwa krakowskiego i miał charakter praktyczny – pomocy w różnych kwestiach związanych z funkcjonowaniem kapituły katedralnej.

Darem dla krakowskiej biblioteki katedralnej był piętnastowieczny kodeks pergaminowy z wykładem Apokalipsy autorstwa benedyktyna Berengauda (Lat.Q.v.I.125). W 1459 r. jego właścicielem był Jakub z Sienna – protonotariusz Stolicy Apostolskiej oraz prepozyt gnieźnieński i krakowski, późniejszy biskup krakowski, wrocławski, arcybiskup gnieźnieński i prymas, zmarły w 1480 r.¹⁰³⁴ Wymienione w rękopisie funkcje oraz data wskazują na czas podróży właściciela do przebywającego w Mantui papieża Piusa II. Tajemniczo wyglądała natomiast dalsza część notki, w której znajdowała się informacja o przekazaniu książki kapitule krakowskiej przez biskupa Jana (*Ecclesie Crac. legatus per Jo. ep. Grackonis*). Jeżeli uznać, że ostatni wyraz był błędnie odczytaną przydawką geograficzną – *Craco-*

1032 I. POLKOWSKI, *Katalog rękopisów*, s. 12, nr 89: *Item liber Genesis cum glosa in pargameno in mediocri modo in albis asseribus*.

1033 *Ibidem*, s. 13, nr 102: *Item liber in quo continetur Scolastica historia scriptus in pargameno in albis asseribus*.

1034 Zob. F. KIRYK, *Jakub z Sienna*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 10, Wrocław i in. 1962–1964, s. 364–367.

viensem, wówczas można założyć, iż ofiarodawcą był biskup Jan Gruszczyński lub Jan Lutkowic z Brzezia. Jest to niewątpliwie świadectwo konfliktu wokół obsady stanowiska biskupa diecezji krakowskiej, jaki nastąpił w latach 1460–1463, kiedy nominatowi papieskiemu Jakubowi z Sienna został przeciwstawiony kandydat królewski Jan Gruszczyński, a dodatkowo kapituła krakowska wybrała na biskupa Jana Lutkowica z Brzezia.

Jakub z Sienna, utrzymujący kontakty z humanistami włoskimi, jeszcze w trakcie poselstwa do Mantui, w 1459 r., zakupił kilka rękopisów, w tym m.in. iluminowany rękopis z *Historia naturalis* Pliniusza oraz *Thesaurus Cyrilli* w tłumaczeniu Grzegorza z Trapezuntu. Kodeksy te ofiarował w 1471 r. Uniwersytetowi Krakowskiemu¹⁰³⁵. Możliwe zatem, że kodeks „warszawski” był również pochodzenia włoskiego, choć, jak wspominałem wyżej, nie był darem samego Jakuba dla katedry krakowskiej. Skądinąd znane są późniejsze dary książkowe Jakuba z Sienna (z lat siedemdziesiątych XV w.) dla bibliotek katedralnych: wrocławskiej i gnieźnieńskiej¹⁰³⁶.

Tajemniczo przedstawia się kwestia kodeksów oznaczonych w katalogu petersburskim siglum W. Akcja Lindego nie obejmowała Krakowa, oznaczałoby to zatem, że rękopisy te trafiły do innych instytucji kościelnych, np. kolegiat, lub drogą daru znalazły się w bibliotece TWPN¹⁰³⁷. Na przykład, oznaczone w ten sposób dwa czternastowieczne rękopisy pergaminowe z *Glossa ordinaria super Decreto* Bartolomea z Brescii miały pochodzić, zdaniem Alfreda Blumenstoka, z biblioteki kapituły katedralnej w Krakowie (Lat.F.v.II.20, Lat.F.v.II.21). W drugim z rękopisów, na pierwszych kartach, znajdowały się krótkie teksty, jak formularz listów do papieża z informacją o wyborze biskupa oraz wykaz dziesięcin prepozytury *Lanth.* – prawdopodobnie z prebendy łętkowskiej (*Lanthkowska*)¹⁰³⁸. Wykaz ten stanowił potwierdzenie tezy o pochodzeniu kodeksu. *Nota bene* w inwentarzu biblioteki katedralnej wymieniono osiem kodeksów zawierających *Decretum*, przy dwóch tylko odnotowano brak glosy¹⁰³⁹. Jednym z nich mógł być wspomniany wyżej rękopis.

W grupie oznaczonej siglum W znajdował się również jeden z najstarszych kodeksów „warszawskich”, datowany na XI w. (Cl.lat.F.v.5). Kodeks ten zawierał dwa teksty Boecjusza: *De institutione arithmetica* oraz *In Isagogen Porphyrii Commenta*. Proveniencja kodeksu, podawana przez kilku badaczy, wskazywała na kościół św. Wacława w Krakowie (*ecclesiae s. Wenceslai Cracoviae*). Nie wiadomo, czy

1035 Zob. BJ 531 – opis rękopisu zob. J. ZATHEY w: *Catalogus BJ*, t. 1, Wratislaviae i in. 1985, s. 269–270, BJ 1286 – opis Cz. PIROŻYŃSKA, M. ZWIERCAN w: *Catalogus BJ*, t. 8, Cracoviae 2004, s. 91–94, BJ 1404 – opis G. WODZINOWSKA-TAKLIŃSKA, W. ZEGA w: *Catalogus BJ*, t. 9, Cracoviae 2008, s. 400–406.

1036 Zob. M. HORNOWSKA, H. ZDZITOWIECKA-JASIEŃSKA, *Zbiory rękopiśmienne*, s. 246–248.

1037 W ten sposób w zbiorach warszawskich znalazły się m.in. zachowane *Revelationes sanctae Birgittae* – rękopis z księgozbioru prebendarzy ołtarza Św. Krzyża w katedrze krakowskiej – BN 3310 II.

1038 Zob. JAN DŁUGOSZ, *Liber beneficiorum*, t. 1, s. 59–61.

1039 I. POLKOWSKI, *Katalog rękopisów*, s. 7.

nota ta pochodziła z samego rękopisu; gdyby tak było, stanowiłoby to dodatkowe potwierdzenie, że kodeks wcześniej trafił do księgozbioru katedry krakowskiej. Niestety, najstarszy spis katedry krakowskiej z 1110 r. nie zawierał takiej pozycji¹⁰⁴⁰. W inwentarzu biblioteki katedralnej z przełomu XV i XVI w. wymieniony został pergaminowy kodeks określony jako *Arismetica Boecii*¹⁰⁴¹.

Ostatni kodeks związany był ze znajdującą się na Wawelu krakowską szkołą zamkową¹⁰⁴². Był to rękopis teologiczny, powstały w latach 1468–1473 (Lat.Q.ch.I.111). Większość tekstów, m.in. *Concordantiae Bibliae*, traktat antyhusycki Jana Sylwana z Pragi (*Contra articulos Bohemorum*) i *Collecta et excerpta* z summy Benedykta opata Marsylii przepisał Wacław Ubogi z Brodni, pełniący funkcję rektora szkoły od ok. 1454 r. do ok. 1470 r. W jednym z kolofonów podał on zresztą miejsce przepisania: *in castro Cracoviensi*¹⁰⁴³.

4.2.2. Płock – biblioteka katedralna

Z księgozbioru katedry płockiej¹⁰⁴⁴ w przedwojennym zasobie rękopisów BN znajdowały się dwa lub trzy kodeksy. Jednym z nich był pergaminowy rękopis z około połowy XV w. (Lat.Q.v.I.79). Zawierał on interesującą kolekcję tekstów autorstwa Mateusza z Krakowa – *Rationale operum divinatorum* i *Dialogus rationis et conscientiae de crebra communione* oraz drobne teksty pastoralne (wykład Dekalogu, noty o cnotach i kwestia o siedmiu grzechach głównych, być może również Mateusza). Na początku rękopisu znajdowała się nota osiemnastowieczna (ręką J. A. Załuskiego?): *Mathaei Varmiensis*, co legło u podstaw błędnej atrybucji tekstów w pierwszej połowie XIX w. Z kolei na ostatniej karcie widniał piętnastowieczny wpis: *Liber ecclesiae Plocensis maioris*. Niestety, nie wiadomo, czy kodeks ten powstał w środowisku płockim, czy został przywieziony przez jakiegoś kanonika. Kolofony, niektóre dość zabawne, np. na k. 47: *Explicit sed nescio quid*,

1040 Zob. A. VETULANI, *Krakowska biblioteka katedralna w świetle swego inwentarza z r. 1110*, „Slavia antiqua”, 4, 1953, s. 163–192; M. PLEZIA, *Księgozbiór katedry krakowskiej wedle inwentarza z r. 1110*, [w:] *Silva rerum. Series nova...*, Kraków 1981, s. 16–29.

1041 I. POLKOWSKI, *Katalog rękopisów*, s. 22, nr 234. Wymieniony został również kodeks: *Liber Boecii cum Commento*, ale znajdowały się w nim także inne teksty napisane na pergaminie oraz papierowy druk *Dystychów* Katona – *ibidem*, s. 23, nr 238.

1042 O szkole tej zob. A. KARBOWIAK, *Szkoła katedralna krakowska w wiekach średnich*, Kraków 1899; L. HAJDUKIEWICZ, *Krakowska szkoła zamkowa 1510–1801*, „Studia do Dziejów Wawelu”, 1, 1955, s. 203–348.

1043 O Wacławie z Brodni zob. A. KARBOWIAK, *Szkoła katedralna krakowska*, s. 46–47.

1044 Według wizytacji z 1741 r. księgozbiór katedralny liczył 446 tomów – zob. A. J. NOWOWIEJSKI, *Płock. Monografia historyczna*, s. 481. W 1899 r. Mathias Bersohn podał liczbę 146 kodeksów liturgiczno-teologicznych: 92 pergaminowych oraz 54 papierowych – zob. M. BERSOHN, *Księgozbiór katedry płockiej*, Warszawa 1899, s. 11. W 1937 r. znajdowało się jeszcze ponad 150 kodeksów, w większości zapewne średniowiecznych – zob. A. VETULANI, *Średniowieczne rękopisy płockiej biblioteki katedralnej*, „Roczniki Biblioteczne”, 7, 1963, 3–4, s. 316.

zasadniczo nie zawierają informacji na temat kopisty. Tylko jedna lakoniczna nota, *per manus Jacobi*, wskazywała na kopistę Jakuba. Na tej podstawie oraz na podstawie przepisane go tekstu – kwestii o siedmiu grzechach głównych (*Questio de VII vitiis*), określonego w kolofonie jako *Dicta Mathei*, autor opisu kodeksu Witold Rubczyński identyfikował pisarza jako Jakuba z Paradyża, jakkolwiek opatrząc to znakiem zapytania. Wydaje się to dość mało prawdopodobne, a z powodu braku dalszych informacji próba identyfikacji kopisty skazana jest na niepowodzenie.

Drugi rękopis, pochodzący z XV w., znany jest w literaturze z opisów Bedy Dudíka, Alfreda Halbana, Józefa Korzeniowskiego i Marii Hornowskiej (Lat.F.ch.II.219)¹⁰⁴⁵. Warto więc tylko przypomnieć, że w głównym zrębie rękopis ten zawierał mowy i kazania soboru bazylejskiego, traktaty antyheretyckie (*Interrogatio contra Wiclephistas et hussitas*, anonimowy tekst oparty na summie Benedykta z Marsylii, *Argumenta contra picturas hussitarum*) oraz drobne teksty związane z diecezją płocką (np. niewykorzystany w wydaniu *Occisio Weneri episcopi Plocensis* i *Statutum de regendis villis prestimonialibus* biskupa płockiego Jakuba Kurdwanowskiego z 30 IX 1414 r. Po jednym z tekstów (*Argumenta contra picturas Hussitarum*) znajdował się kolofon, w którym podano informacje o przepisaniu tekstu w czasie soboru bazylejskiego, w Bazylei w 1433 r. *pro Johanne custode Plocensi*. Tenże Jan kustosz płocki, prawdopodobny właściciel kodeksu (?) to, moim zdaniem, Jan syn Gotarda z Moszny i Miłobędzina herbu Rawicz, sekretarz biskupa trydenckiego Aleksandra Mazowieckiego¹⁰⁴⁶. W 1431 r. Jan otrzymał kustodię w kościele płockim, był pełnomocnikiem biskupa płockiego i kapituły, ale również książąt mazowieckich, na sobór bazylejski. Później przez kilka lat przebywał prawdopodobnie na dworze trydenckim Aleksandra. Jego powrót do Płocka nastąpił na początku 1438 r. Zmarł 10 lipca 1464 r. Kodeks Lat.F.ch.II.219 znajdował się zatem w płockim środowisku katedralnym, podobnie zresztą jak inny rękopis, w którym znajdowały się notatki poczynione ręką kustosza Jana¹⁰⁴⁷. Adam Vetulani dostrzegł bliski związek tego rękopisu z innym kodeksem płockim, jednak podobieństwo to wynikało z faktu, że oba kodeksy powstały w środowisku bazylejskim (Ms. 73)¹⁰⁴⁸. Odnalazłem jednak inny rękopis, który został przepisany z kodeksu kustosza płockiego Jana. Kodeks płocki był podstawą

1045 Zob. t. 2: *Katalog rękopisów utraconych*, pod sygn. Rękopis znajdował się w bibliotece poryckiej T. Czackiego, następnie puławskiej Czartoryskich. Podobne dzieje miało kilka innych kodeksów płockich, które jednak nie zostały wywiezione do Rosji, lecz trafiły z czasem do Biblioteki Kórnickiej (np. Ms. 824 – zob. J. ZATHEY, *Katalog rękopisów*, s. 494–505; A. VETULANI, *Średniowieczne rękopisy płockiej biblioteki katedralnej*, s. 432) lub Biblioteki Czartoryskich w Krakowie (np. Ms. 1287 – zob. S. KUTRZEBA, *Catalogus codicum*, s. 156).

1046 A. RADZIMIŃSKI, *Pralaci i kanonicy kapituły katedralnej płockiej*, t. 1, s. 100–102.

1047 Był to brewiarz z początku XV w., znany w literaturze z wydania kalendarza płockiego w piątym tomie *Monumenta Poloniae Historica*. Adam Vetulani stwierdził, że część wpisów w tym kalendarzu pochodziła od Jana, który w 1431 r. otrzymał kustodię płocką – zob. A. VETULANI, *Średniowieczne rękopisy płockiej biblioteki katedralnej*, s. 424–425, sygn. Ms. 72 (Ms. 19).

1048 Zob. *ibidem*, s. 358–359.

(*exemplar*), przynajmniej w części, rękopisu znajdującego się obecnie w Bibliotece Jagiellońskiej (sygn. 421). Egzemplarz krakowski należał do kanonika i kaznodziei płockiego Jakuba z Piotrkowa (zm. 1445), w późniejszym okresie również rektora Akademii Krakowskiej¹⁰⁴⁹. Kodeks został przez niego przekazany Uniwersytetowi, wraz z resztą księgozbioru. Rękopis krakowski powstał ok. 1440 r. i zawierał te same teksty, co kodeks płocki, co więcej, i to jest koronny argument dowodzący bezpośredniej zależności, te same błędy w pisowni (np. *Rockyzano*). Samo kazanie Jana Sylwana ma identyczny i charakterystyczny początek: *Sermo per magistrum Iheronimum de Praga alias Mniszek in Ecclesia Basiliensi Cathedrali coram concilio in octava Pasche factus Anno Millesimo quadringentesimo tricesimo tercio*. Być może Jakub z Piotrkowa polecił sporządzić kopię na potrzeby swojej przyszłej działalności inkwizycyjnej na ziemi dobrzyńskiej w 1445 r. (do której nie doszło, gdyż Jakub zmarł 22 lutego 1445 r.)¹⁰⁵⁰.

Nie wiadomo, czy w bibliotece kościoła katedralnego znajdował się trzynastowieczny rękopis pergaminowy zawierający kazania i *Pastorale* Grzegorza Wielkiego (Lat.Q.v.I.87). Lakoniczność niedatowanej noty proveniencyjnej – *liber ecclesiae Sanctae Mariae Ploc.* – uniemożliwia stwierdzenie, czy rękopis ten znajdował się w katedrze (pod wezwaniem Wniebowzięcia NMP), czy w klasztorze norbertanek płockich (z wezwaniem św. Marii Magdaleny). Późniejsza, nowożytna proveniencja – Biblioteka Załuskich – wskazywałaby na pochodzenie katedralne, jednak w samych opisach tych kodeksów nie odnotowano występowania noty własnościowej tej treści¹⁰⁵¹.

W szkole katedralnej na zamku płockim (*in castro plocensi*) powstał rękopis zawierający Pismo św. (Lat.F.v.I.94), przepisane przez bakałarza i wikariusza wieczystego Stanisława *de Istbycza* (Lat.F.v.I.94). Możliwe, że kopistą tego kodeksu był Stanisław syn Michała z Izbicy, który rozpoczął studia na Uniwersytecie Krakowskim w 1444 r., zaś bakałarzem został w 1448 r.¹⁰⁵² Oznaczałoby to, że kodeks, datowany w opracowaniach na XV w., mógł powstać najwcześniej w tych latach. Określenie pełnionej przez Stanisława funkcji wikariusza w katedrze płockiej może sugerować powstanie książki w tamtejszej szkole katedralnej. Niestety nie jest zna-

1049 A. RADZIWIŃSKI, *Pralacy i kanonicy kapituły katedralnej płockiej*, t. 2, Toruń 1993, s. 61–63.

1050 *Ibidem*, s. 63 – 3 lutego 1445 r. kapituła płocka poleciła Jakubowi przeegzaminowanie plebanów ziemi dobrzyńskiej podejrzanych o herezję – *Acta capitulorum Cracoviensis et Plocensis selecta (1438–1523, 1438–1525)*, wyd. B. ULANOWSKI, „Archiwum Komisji Historycznej”, 6, 1891, s. 92, nr 354.

1051 M. Hornowska włączyła ten kodeks do zbiorów biblioteki katedry płockiej, ale podkreśliła brak, poza wspomnianą notą, innych śladów proveniencji – zob. M. HORNOWSKA, H. ZDZITOWIECKA-JASIEŃSKA, *Zbiory rękopiśmienne*, s. 295. W rękopisie z XII w. (Ms. 54), zawierającym *Moralia super Iob* Grzegorza Wielkiego oraz polskie statuty synodalne, znajdowała się nota wpisana na k. 1v: *Iste est liber ecclesie Plocensis*; podobna nota ręką z XIII w. w kodeksie Ms. 11 (78) – zob. A. VETULANI, *Średniowieczne rękopisy płockiej biblioteki katedralnej*, s. 382–383, 418–419.

1052 Zob. *Metryka Uniwersytetu Krakowskiego*, t. 1, s. 205; *Księga promocji*, s. 38.

na nowożytna proveniencja kodeksu, nie mamy również żadnych przesłanek, które mogłyby zweryfikować powyższe stwierdzenia.

4.3. Księgozbiory kolegiackie

W przedwojennym zasobie BN nieco więcej rękopisów pochodziło z kręgu duchowieństwa skupionego wokół kolegiat, czyli zgromadzeń duchownych przy kościołach niekatedralnych, żyjących według reguły akwizgrańskiej. W 1506 r. istniało na ziemiach polskich 49 kapituł kolegiackich, z czego 13 w diecezji krakowskiej, po 8 w diecezjach gnieźnieńskiej, poznańskiej i wrocławskiej, 7 w kamieńskiej, w pozostałych po 1 lub 2¹⁰⁵³.

Badania nad bibliotekami kolegiackimi zdominowane zostały przez studium przypadku – stosunkowo najlepiej poznaną na podstawie trzech inwentarzy piętnastowiecznych biblioteką kolegiaty w Wiślicy. Wyniki badań nad tym księgozbiorem uznawane są za reprezentatywne dla innych bibliotek kolegiackich¹⁰⁵⁴. Faktycznie podstawowym problemem jest ubóstwo źródeł odnoszących się do kultury intelektualnej kolegiat – spisów książek, równie nieliczna jest liczba zachowanych rękopisów. Maria Hornowska pisała o całkowitym braku podstawy umożliwiającej orientację w zawartości tych księgozbiorów¹⁰⁵⁵. Pewną nadzieję na rozwój badań nad tymi zbiorami przynoszą odkrycia dokonane w bibliotekach zagranicznych oraz badania nad inwentarzami nowożytnymi i poszczególnymi kanonikami¹⁰⁵⁶.

Podobnie jak w wypadku katedr, cechą charakterystyczną kolegiat był rozdział majątku kolegiackiego na dwie części: dobra kościoła oraz dobra kanoników¹⁰⁵⁷.

1053 Zob. L. PONIEWOZIK, *Kapituła kolegiacka*, [w:] *Encyklopedia katolicka*, t. 8, Lublin 2000, kol. 671–674.

1054 Tak np. E. POTKOWSKI, *Książka rękopiśmienna*, s. 208.

1055 Zob. M. HORNOWSKA, H. ZDZITOWIECKA-JASIEŃSKA, *Zbiory rękopiśmienne*, s. 299.

1056 Zob. np. A. DZIĘCIOŁ, *Biblioteka kolegiaty św. Jana Chrzyciela w Warszawie w świetle nowych źródeł*, „Kronika Zamkowa”, 61–62, 2011, s. 5–32 (autorka odnalazła książki, głównie drukowane, z biblioteki kolegiaty św. Jana w Warszawie, przechowywane w Narodowej Bibliotece Ukrainy w Kijowie). Zob. również prace Piotra Kardysia – P. KARDYŚ, *Biblioteka przy kościele kolegiackim w Kurzelowie w okresie staropolskim*, „Roczniki Humanistyczne”, 53, 2005, 2, s. 33–45; IDEM, *Przyczynki do dziejów księgozbioru kolegiaty kieleckiej w średniowieczu i okresie wczesnonowożytnym*, „Biuletyn Biblioteki Jagiellońskiej”, 56–57, 2006–2007, s. 17–44; IDEM, *Dwa rękopisy Adama Wikarego darowane kolegiackie kieleckiej w 1430 roku*, „Między Wisłą a Pilicą. Studia i Materiały Historyczne”, 12, 2011, s. 55–64; IDEM, *Stanisław z Jankowic – kanonik kielecki z XV w. i jego księgozbiór*, „Studia Muzealno-Historyczne”, 3, 2011, s. 87–97; T. STOLARCZYK, *Biblioteka kapituły kolegiackiej w Wieluniu w świetle inwentarza z 1766 roku*, „Rocznik Wieluński”, 11, 2011, s. 47–62; A. KWAŚNIEWSKI, *Księgozbiór kapituły kieleckiej w świetle inwentarza z 1598 roku*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, 99, 2013, s. 43–92. W 2010 r. ukazał się inwentarz rękopisów kapituły sandomierskiej – zob. F. KIRYK, *Inwentarz rękopisów Archiwum Kapituły Kolegiackiej i Katedralnej w Sandomierzu XIII–XX wieku*, Sandomierz 2010.

1057 Zob. J. SZYMAŃSKI, *Wczesnośredniowieczne kanonickie środowisko zawichojsko-sandomierskie*, „Roczniki Humanistyczne”, 12, 1964, 2, s. 225–226; M. BILSKA-CIEĆWIERZ, *Powstanie i organizacja kapituł kolegiackich metropolii gnieźnieńskiej w średniowieczu*, Kraków 2007, s. 127–128.